

УДК 1(101)130.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v057.2025.14>

А. О. Сошніков

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-1240-6091>

доктор філософських наук, доцент,

професор кафедри культурологічних

дисциплін та образотворчого мистецтва

Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

ОПОВІДІ ПРО ЖИТТЄТВОРЧІСТЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ЯК АПОКРИФ: РЕВІЗІЯ БІОГРАФІЧНИХ СВІДЧЕНЬ

Постановка проблеми. Біографія Григорія Сковороди залишається однією з тих, що сповнена апокрифів, міфів і значних прогалин, через що повноцінне й достовірне висвітлення його життя ускладнене. Це пояснюється передусім тим, що більшість відомостей про нього передавалися усною традицією, залишками анекдотів та пізніших інтерпретацій, а основний матеріал не був зафіксований у документальних джерелах того часу. Таким чином, багато інформації про Г. Сковороду більше відображає враження, які справляла його особистість на сучасників, ніж є об'єктивно підтвердженими фактами.

Під час перегляду усталених уявлень про життєпис і вчення Г. Сковороди часто доводиться переосмислювати традиційні підходи, сформовані впливом загальноприйнятого погляду. Зокрема, образ мандрівничого філософа, «якого світ ловив, але не спіймав» (відомий рядок з його епітафії), є значною мірою романтизованим і навіть міфологізованим. Попри те, що Г. Сковорода дійсно вів мандрівне життя, причини його переміщень здебільшого пов'язані з конфліктами як з церковною, так і зі світською владою – аспект, який у міфологізації образу часто залишається поза увагою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто також зауважити, що за життя Г. Сковороди жодна з його праць не була надрукована. Вони зберігалися у вигляді рукописів: або автографів, або авторизованих копій, а частина – переписана сучасниками та послідовниками філософа. До наших днів дійшло близько 80 його листів до свого улюбленого учня і приятеля Михайла Коваленського, однак їхню автентичність підтверджено лише на підставі довіри до самого М. Коваленського.

Опис життя Г. Сковороди, написаний М. Коваленським у 1794 р., вважається доволі авторитетним джерелом завдяки близьким стосункам автора з філософом. Учень мав змогу безпосередньо черпати відомості від свого вчителя та використовувати рукописи для написання цієї праці. Цим твором користувалися всі пізніші біо-

графи Г. Сковороди. Однак, як і всі біографії того періоду, вона тяжіє до ідеалізації: М. Коваленський прагнув наголосити на винятковій мудрості та побожності Г. Сковороди. І хоча багато викладених фактів непрямо підтверджені історично, частина з них залишається сумнівною.

Формулювання мети статті. Метою статті є критичний перегляд традиційних життєписів філософа та розмежування реальних фактів від міфологізованих нашарувань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Коли Г. Сковороду називають «українським Сократом», то беззаперечно можна сказати, що його Платоном був М. Коваленський. Адже саме завдяки йому, подібно до того, як через Ксенофонта та Платона дізналися про життя Сократа, ми маємо знання про Григорія Сковороду. Книга «Життя Григорія Сковороди» авторства М. Коваленського є своєрідним художнім портретом, створеним винятковим майстром і мислителем. Для М. Коваленського Сковорода поставав як «янгол у плоті», «Боголюдина», «священник Божий», «усамітнений цар», «Мудрий і Праведний», «сторож Істини і Вічності», «поставлений між вічністю і часом», містагог та ієрофант. Усе, що доніс до нас М. Коваленський, є не лише біографією, але й легендою. Його підхід до постаті Г. Сковороди дозволяє вважати «Життя Григорія Сковороди» не лише історичним джерелом, але й витвором художньої літератури, який відображає містичний дух XVIII ст. Цей життєпис, написаний уже архаїчним, проте простим і благородним стилем, має своє особливе зачарування – священної величі та ієратичної урочистості [4, с. 1343–1386].

Щодо місця народження та батьківської хати Сковороди все ще точаться суперечки. Ба більше, навіть точна дата його народження була встановлена на основі аналізу одного з його листів. У ньому він випадково зазначив, що перебував у певному місці за кілька днів після свого дня народження. На жаль, від його особистих речей збереглися лише посох і годинник, що ускладнює встановлення деталей його біографії.

Невелике районне містечко Чорнухи на Полтавщині здобуло славу як батьківщина Г. Сковороди [4, с. 1343]. Ще в 1914 р. місцеві жителі почали звертатися до повітового земства з проханням організувати збір коштів для спорудження пам'ятника на честь філософа. Через вісім років цей пам'ятник було встановлено у сквері біля міністерської школи, неподалік місця, де проживали козаки Сава та Пелагея Сковороди – батьки Григорія. У 1972 р. поруч було відтворено типову садибу козацької епохи, яка могла нагадувати хату, де народився філософ. У цьому ж році, під час святкування 250-річчя від дня народження Г. Сковороди під егідою ЮНЕСКО, було засновано літературно-меморіальний музей на його честь. Однак, насправді меморіальна садиба повинна була з'явитися у нинішньому селі Харсики, яке у XVIII ст. було околицею Чорнух. Однак, у радянські часи районний центр здавався більш престижним місцем для таких пам'яток.

Ранні роки життя Г. Сковороди є одним із найбільш неоднозначних періодів його біографії. Повна відсутність достовірних документів змушує дослідників висувати лише гіпотези. Відомо небагато: він народився у небагатій козацькій родині, а його первісне прізвище могло бути Г. Сковорода. Поширений міф про крайню бідність сім'ї філософа сучасні дослідження спростовують: його батько Сава був малоземельним козаком, але не жебраком. Він належав до категорії вільних «виборних козаків» і займався комерційними справами, включно з виробництвом та продажем горілки. Наприклад, у 1733 р. він сплатив податок за продаж 120 літрів цього напою. Деякі дослідники припускають, що Сава міг бути сільським священиком, хоча ця гіпотеза популярності не набула.

Щодо матері Г. Сковороди, історик Дмитро Багалій стверджує, що її звали Пелагея [2, с. 26]. У старовинних документах, таких як церковні метричні книги, вона згадується як Пелагея Степанівна Шангіреєва. Рід Шангіреєвих вважався козацьким та мав представників серед старшин Канівського полку ще з XVII ст. Існують навіть припущення, що цей рід міг бути пов'язаний із кримськотатарським ханом Шахіном Гіреєм, хоча прямого підтвердження цьому немає. У більшості джерел ім'я матері залишається неназваним, згадується лише, що вона була простолюдинкою, як і його батько.

Щодо родинного зв'язку між Г. Сковородою та камер-фур'єром Ігнатієм Полтавцевим, інформація ґрунтується переважно на припущеннях дослідників та на опосередкованих фактах. Наприклад, у 1738 р. брат філософа Степан Сковорода звертався з проханням дозволити йому

відвідати «дядьків» у Петербурзі, що може вказувати на можливий зв'язок із синами Ігнатія Полтавцева. Крім того, вважається, що саме це знайомство допомогло Григорію стати придворним співаком у Санкт-Петербурзі. Є припущення, що під час перебування у столиці він зупинявся в Полтавцевих [2, с. 26–27]. Утім, прямих доказів такої спорідненості наразі немає.

За свідченням М. Коваленського, початкову освіту Г. Сковорода здобув у сільській парафіяльній школі Чорнух. Програма навчання включала не лише базові дисципліни, а й основи музичного мистецтва – викладання нотної грамоти, гри на інструментах та співи у церковному хорі. Вже з семи років Григорій демонстрував потяг до навчання, музикування та духовних текстів [4, с. 1344].

Є сумніви щодо свідчень М. Ковалинського про навчання Г. Сковороди у Києво-Могилянській академії [4, с. 1344]. Прямих підтверджень цього в документах немає. Він відсутній у списках студентів.

У вересні 1741 р. Григорій Сковорода, за розпорядженням митрополита Рафаїла Заборовського, був направлений до гетьманської столиці Глухова як співак, разом із трьома музикантами. Незабаром до Глухова прибув спеціальний посланець із Санкт-Петербурга із завданням відібрати найкращих співаків для придворного хору. Після успішного проходження відбору Сковорода був направлений до придворної співочої капели в Санкт-Петербург. Утім, до столиці він дістався лише в грудні 1742 р., адже його шлях пролягав через Москву, де в той час відбувалися урочистості з нагоди коронації імператриці Єлизавети Петрівни, яка була палкою шанувальницею України та музики.

Двадцятилітній юнак потрапив у вир розкішного придворного життя. Річна платня придворного співака становила 25 рублів – значну суму за тими часами. Окрім того, сім'я співака звільнялася від податків. Побут придворних співаків був надзвичайно привілейованим. Юнаків із здібним голосом, обраних для служби при дворі, оточували турботою та піклуванням. З віком їх або повертали на батьківщину, або залишали при дворі, де вони зберігали важливий статус і гордо носили титул придворних співаків імператриці. Так, у 1731 р. сербський дворянин у російській службі, царський полковник Федір Вишневецький, мандрував Україною у пошуках співаків для придворного хору. Завітавши до села Лемеші Козелецького повіту Київського полку (нині це Чернігівщина), він почув у церкві парубка з винятковим голосом. Цим юнаком виявився 22-річний Олекса Розум. Вишневецький забрав його з собою до Санкт-Петербурга. Там надзви-

чайний голос і врода Розума одразу привернули увагу молодій царівни Єлизавети Петрівни. Свідки подій згадують, що вона була вражена його талантом і красою. З цього моменту почалося стрімке піднесення простого козака: коли Розум втратив голос, його зробили придворним бандуристом, а згодом управителем спершу одного маєтку царівни, пізніше – усіх її володінь. Він отримав титул камер-юнкера. 25 травня 1742 р., в день коронації Єлизавети, Олексій Розум отримав звання обер-єгермейстера, був нагороджений орденом Андрія Первозваного і наділений земельними володіннями у Московському царстві та Україні. Згодом імператриця та Розумовський таємно одружилися в селі Перове під Москвою. У 1744 р. Олексію та його братові Кирилу було надано титул графів Розумовських. Попри близькість до імператриці, за даними багатьох історичних джерел, Олексій Розумовський відзначався скромністю та здоровим глуздом. Він тримався осторонь політичних інтриг і прагнув спілкуватися з освіченими та талановитими людьми, намагаючись компенсувати свої прогалини в освіті. Завдяки його лагідному та справедливому характеру він здобув повагу при дворі і не мав ворогів. Його вплив спричинив зміну ставлення до української культури: із презирливого воно трансформувалося у зацікавленість. У період перебування в Санкт-Петербурзі з Олексієм Розумовським зблизився й відомий філософ Григорій Сковорода, що свідчить про взаємоповагу між людьми освіти та владної еліти тих часів.

У 1744 р. імператриця відвідала Україну, зупинившись на деякий час у будинку Розумихи у місті Козелець на Чернігівщині. Під час свого перебування вона познайомилася майже з усією родиною Розума. Погостювавши, імператриця рушила до Києва. Вражена гостинністю українського народу, вона висловила захоплення словами: «Возлюби, мене, Боже, в Царстві небесному Твоєму, як я люблю народ цей благонравний і незлобливий» [1, с. 316]. Скориставшись її перебуванням у Києві, українська старшина передала їй прохання про призначення гетьмана. Із розумінням поставившись до цього клопотання, імператриця ухвалила рішення і подала дозвіл на те, щоб посаду отримав молодший брат Олексія Розумовського – Кирило.

У складі почту імператриці Єлизавети Петрівни до Києва прибув також Г. Сковорода. Саме там він отримав звільнення з посади придворного співака, зі службою завершеною у званні придворного уставника. Невдовзі він Сковорода вирушив за кордон, як церковник близького друга графа Олексія Розумовського – генерал-майора Федора Вишневецького. Разом із російською

місією вони їздили до угорського міста Токай для закупівлі токайських вин для імператорського двору.

З достовірних фактів відомо, що Г. Сковорода здійснив подорожі до Угорщини та Австрії. Він точно відвідав Відень, а також побував у передмісті Токаю. Натомість інформація про його навчання в європейських університетах, таких як Братиславська академія, не підтверджена і здебільшого вважається апокрифічною через відсутність архівних свідчень. За даними Г. Гесса де Кальве, «він узяв палицю в руку і вирушив істинно філософськи, тобто пішим і з вкрай худим гаманцем. Він мандрував у Польщі, Пруссії, Німеччині, Італії, куди супроводжувала його потреба і зречення будь-яких вигід. Широке поле його цікавості відкрив Рим. З благоговінням ходив він цією класичною землею, яка колись носила на собі Цицерона, Сенеку і Катона. Триумфальні ворота Траяна, обеліски на площі святого Петра, руїни Каракальських лазень – словом, усі залишки цього владики світла, настільки протилежні нинішнім спорудам тамтешніх ченців, блазнів, шарлатанів, макаронних і сирних фабрикантів – справили в нашому циніку сильне враження». Основним аргументом на користь правдивості відомостей Г. Гесса де Кальве про поїздку Г. Сковорода до Італії є той факт, що у Ф. Вишневецького були знайомі у багатьох посольствах Західної Європи, а отже Г. Сковорода міг скористатися зв'язками генерал-майора. Незаперечних доказів поїздки Сковорода до Італії досі не було представлено, тому це питання залишається відкритим [5, с. 70]. Дані про його ймовірні подорожі, зокрема до Італії, базуються переважно на непрямих джерелах, наприклад, репліках із його творів (як у діалозі «Кільце»). Проте цих свідчень недостатньо для однозначних висновків.

Наситившись життям за кордоном, Г. Сковорода вирішив повернутися до рідної України. 10 жовтня 1750 р. він прибув до Києва, а згодом – до свого рідного Чорнухи, де вже не застав живих родичів.

У 1750–1751 рр. Переяславський єпископ Никодим Скребницький запросив його працювати викладачем поетики у новозаснованому Переяславському колегіумі. Завдяки своїм глибоким і широким знанням, Г. Сковорода написав інноваційний курс з теорії віршування, який єпископ розцінив як такий, що не відповідає давнім традиціям навчання. Він зажадав, аби Г. Сковорода викладав предмет за ustalеними методами, однак той не погодився змінювати свій підхід і продовжив викладати за власною програмою. Такий спротив спонукав Никодима вимагати пояснення через церковний суд. Г. Сковорода аргументував свою позицію із посиланням на

авторитетні думки знавців поезії, супроводжуючи свою промову латинським висловом: "Alia res sceptrum, alia plectrum" – «Одна справа пастирський жезл, а інша – пастуша сопілка». Така відповідь ще більше обурила єпископа, який розцінив її як образу. У результаті Г. Сковорода звільнили з посади у колегіумі [4, 1345]. Втративши основний дохід, він переживав фінансові труднощі. Проживав у друга, який цінував духовні якості вченого, однак не усвідомлював його матеріальних проблем.

Улітку 1753 р. київський митрополит Тимофій Щербацький рекомендував Г. Сковороду до маєтку Степана Томари, котрому потрібен був учитель для сина Василя. Восени того ж року Григорій приєднався до сім'ї Томари в селі Каврай Переяславського полку. Проте ставлення господарів було неоднозначним: Степан Томара дивився на Г. Сковороду зверхньо, а його дружина Анна Василівна не вважала його достойним учителем. Унаслідок конфлікту з сім'єю Томари Г. Сковорода залишив маєток ще до завершення контракту восени 1754 р. Після цього він деякий час проживав у Переяславі, а згодом отримав підтримку від яготинського сотника Олексія Канаровського-Сохи, племінника впливового переяславського полковника Семена Сулими. Разом із двома ієромонахами Г. Сковорода вирушив до Москви і в 1755–1756 рр. проживав там. У Москві він потоваришував із Кирилом Ляшевцевським, намісником Троїце-Сергієвської лаври, а також був знайомий із скарбником лаври Феофаном Чарнуцьким, який так само походив із села Чорнухи.

Поміщик Степан Томара вдруге запропонував Г. Сковороді посаду домашнього вчителя, і саме в Кавраї філософ уперше почав писати поезії не на замовлення, а від душі. Пізніше, вирішивши зібрати все, створене в цей період, Сковорода виділив 30 віршів в окрему збірку, яку назвав «Сад божественних пісень». У 1759 р він залишив Каврай, оскільки Василь Томара вирушив на навчання до Замостя та Відня.

Г. Сковорода того ж року отримав запрошення архієрея Іоасафа Миткевича на посаду викладача поетики у Харківському колегіумі. Викладацька діяльність захоплювала філософа, однак конфлікти не оминули й цей етап його життя. Після завершення навчального року він відкинув пропозицію прийняти чернечий постриг і покинув навчальний заклад. Наступні два роки Г. Сковорода мешкав неподалік Білгорода у маєтку знайомого поміщика у селі Стариця. Про цей період його життя відомо небагато.

Навесні 1762 р. Г. Сковорода познайомився із 17-річним студентом-богословом Михайлом Ковалінським, який згодом став його найближчим

учнем і другом, попри 23-річну різницю у віці. Історик Віктор Петров (Домонтович), відомий знавець інтимних нюансів української культури, звернув увагу на занадто ніжне ставлення філософа до свого учня: «Сковорода був надто платоніком і надто вірив, що в ньому живе демоніон Сократів, що він кохання до до дівчини не змінив би на кохання до хлопчика й шлюбну любов на інтелектуалізовану закоханість в платонічному стилі» [3, с. 1515].

Після смерті архієрея Іоасафа Миткевича і призначення нового єпископа Порфирія Крайського ставлення до Г. Сковорода погіршилося. Йому висунули звинувачення у моральній розбещеності. Філософ припинив спілкуватися із М. Коваленським і повторно залишив Харківський колегіум. Тепер він проживав поблизу Харкова. Незабаром Г. Сковорода знайомиться із харківським губернатором Євдокимом Олексійовичем Щербініним. У 1766 р. за його ініціативи Г. Сковорода повернувся до колегіуму як викладач курсу катехізису – спеціальної програми «курсу доброчесності» для дворянської молоді. Незабаром, через конфлікти з новим митрополитом Самуїлом Миславським, Г. Сковороду звільнили навесні 1769 року. Після цього він більше не повертався до викладацької діяльності й не займав жодної офіційної посади.

З цього моменту він присвятив себе життю мандрівного філософа.. Його мандри тривали аж до самої смерті і охопили чверть століття. Хоча територія подорожей була відносно невеликою, здебільшого охоплюючи простори України, він часом відвідував Таганрог, Воронежську та Орловську губернії. У цих межах Сковорода майже постійно знаходився в русі. Листи та його твори мають згадки про багато різних місць: Ізюм, Бурлук, Бабаї, Гусинка, Дисківка, Куп'янськ, Маначинівка, Чугуїв, Липці, Боржок, Іванівка. Це далеко не повний перелік населених пунктів, де він оселявся у період з 1760-х до 1790-х років. На жаль, відсутність точних хронологічних дат не дозволяє встановити час його перебування в кожному із цих місць, а також тривалість таких зупинок чи наступну точку маршруту.

Г. Сковорода ніколи не був одруженим і не мав дітей. Чи відігравала жінка якусь важливу роль у його житті – питання, що викликає зацікавлення. М. Коваленський взагалі нічого не згадував про це, тоді як Г. Гесс-де-Кальве зазначав, що Г. Сковорода не мав схильності до взаємин із жінками. Водночас професор Ізмаїл Срезневський у своїй повісті «Майор» описує історію про єдиний роман Г. Сковорода: нібито він закохався і навіть дав згоду на шлюб, але втік прямо перед весіллям, побоюючись сімейного життя [6]. Ця розповідь, утім, не підтверджується авто-

ритетними джерелами і розглядається швидше як легенда або міф, ніж достовірний факт його біографії.

Попри скромний стиль життя Г. Сковороди, сучасні спроби представити його переконаним вегетаріанцем чи дауншифтером є, ймовірно, перебільшеннями та радше адаптаціями його образу до сьогоденних уявлень.

Однією з найвідоміших історій про філософа є розповідь про те, як він покинув Київ, передчуваючи чуму, яка невдовзі охопила місто. Однак достовірність цієї події залишається непідтвердженою.

Ще одна популярна легенда пов'язана із зустріччю Г. Сковороди з імператрицею Катериною II. За переказами, імператриця прагнула особисто познайомитися з філософом і одного разу через князя Григорія Потьомкіна передала йому запрошення переїхати зі своєї рідної України до столиці. Посланець від князя застав Г. Сковороду на узбіччі дороги з флейтою в руках, а неподалік паслася вівця господаря, у якого той перебував тоді в гостях. Вислухавши пропозицію, філософ нібито відповів: «Перекажіть матінці цариці, що я не покину вітчизни; мені сопілка і вівця дорожче царського вінця» [7, с. 313]. Попри велику популярність цього сюжету, він не має жодних документальних підтверджень і є вигаданою історією.

Інша легенда розповідає про передчуття Г. Сковородою своєї смерті. Він нібито вирушив до Іванівки (нині Сковородинівка), де провів час із друзями, а потім викопав собі могилу у парку. Перед смертю філософ переодягнувся у чистий одяг і ліг у цю могилу. У своєму заповіті Г. Сковорода наказав не ставити хрест на могилі, а лише камінь із написом: «Світ ловив мене, та не спіймав». Водночас пізнішою версією є переказ про те, що його нібито перепоховали на кладовищі біля церкви. Містичний елемент цієї історії лише додає містики до його життя, хоча жодних достовірних підтверджень цих подій не існує.

Г. Сковороду часто сприймають як першого самобутнього та оригінального українського філософа. Однак у його творах власне філософських ідей дуже мало. Ті нечисленні міркування, які він висловлював щодо філософії, часто залишаються на рівні загальних уявлень та популярних концепцій свого часу. Не бачучи очевидного зв'язку Г. Сковороди, сучасника Девіда Юма і Іммануїла Канта, з західною новою філософією, дослідники схильні шукати його інтелектуальні корені в античній філософії та творах отців церкви. Утім, ці припущення здаються непереконливими, оскільки значної кількості власне філософського матеріалу у творчості Г. Сковороди бракує. Безперечно, він був знайомий із моралі-

тичними трактатами Цицерона і Плутарха, що, власне, й визначає його загальні уявлення про філософію. Такі ідеї в той період були популяризовані серед широких напівосвічених кіл європейських читачів через ті самі джерела. У його творах можна знайти певні натяки на платонізм, проте називати його послідовником Платона, але насправді він засвоїв лише кілька платонівських моралізаторських трюїзмів, а решта його творчості наскрізь пронизана біблійною тематикою. Г. Сковорода часом перевантажує читача цитатами з Писання, аж до виснажливого відчуття надмірності. Увесь його світогляд зосереджений не на науці чи систематизованій філософії, а на етиці. Для нього головним завданням залишалося щире прагнення знайти шлях до щастя й блаженства для себе і вказати його іншим.

Філософія Г. Сковороди має виразний антропологічний та етичний характер, зосереджений на пошуку внутрішньої гармонії та людського щастя. У її основі лежить дуалізм, згідно з яким усе існуюче має дві натури: видиму (зовнішню, матеріальну, тлінну) та невидиму (внутрішню, духовну, вічну, божественну). Буття, за Г. Сковородою, складається з трьох взаємопов'язаних світів: великого, або всесвіту; малого світу, тобто людини; і символічного світу, представленого у Біблії. Завдання людини полягає в досягненні цієї структури, виходячи із зовнішніх проявів буття.

Ключовий життєвий принцип Сковороди зосереджується на гаслі «Пізнай самого себе». Самопізнання означає досягнення своєї внутрішньої сутності, з'ясування істинної природи людини, її покликання та місії. Г. Сковорода закликав заглянути у своє внутрішнє життя, аби знайти та прийняти свою «внутрішню людину», де прихована божественна краса й істина.

Щастя можливе лише через діяльність, що відповідає природним талантам і нахилам людини – через так звану «сродну працю». Саме праця за покликанням дарує не лише матеріальне благо для суспільства, але й глибоке моральне задоволення й радість для самої людини. Натомість робота, яка суперечить природним здібностям, приносить страждання та незадоволеність.

Г. Сковорода підкреслював, що пізнавати себе і Бога потрібно не лише розумом, а й серцем. У його філософії серце є центром духовного життя людини, осередком моралі, почуттів і совісті. Саме через серце відкривається божественна істина.

Отже, філософія Г. Сковороди тісно пов'язана з біблійними текстами, які він розглядав алегорично та езотерично. З них він черпав гуманістичні й моральні ідеї, прагнучи релігії любові

й чеснот. Г. Сковорода закликав до духовного вдосконалення та життя в гармонії з внутрішнім світом. Таким чином, філософія Г. Сковороди є цілісною системою ідей, що спрямовані на досягнення внутрішньої свободи, морального розвитку та щасливого життя через самопізнання і працю відповідно до своєї природи.

Твори Г. Сковороди написані мовою, що є унікальним поєднанням церковнослов'янської, російської та української мов із залученням латини і грецької мови. Це створює своєрідний стиль його творчості. Якщо припустити, що Г. Сковорода не навчався в Києво-Могилянській академії, перед ним відкривалося кілька інших важливих шляхів для опанування церковнослов'янської, латинської та грецької мов. Будучи видатним інтелектуалом, Сковорода, як і багато освічених людей свого часу, мав сильну мотивацію до самостійного освоєння мов і текстів. У XVIII ст. був поширений звичай наймати приватних викладачів для вивчення мов. Г. Сковорода належав до староукраїнської літературної та освітньої традиції, де знання «трьох священних мов» – грецької, латинської та давньоєврейської – уважалося важливим для освіченої особистості. Його постійний інтерес до античної філософії та патристики потребував роботи з першоджерелами, що стимулювало ретельне вивчення латинської та грецької мов завдяки численним доступним на той час підручникам, словникам і граматикам. Читання творів класичних авторів також сприяло його мовному розвитку.

Сім'я Сковороди була заможною, тому він міг отримати початкову освіту вдома або в місцевій школі, де могли викладати латину – мову науки й культури на Гетьманщині того часу. Перебуваючи в Угорщині, Австрії та Словаччині у складі Токайської комісії, Сковорода спілкувався з представниками різних культур та інтелектуальних кіл. Латинь виступала основною мовою комунікації в університетах і католицьких монастирях Центральної Європи, що забезпечувало йому багатий досвід практичного застосування. Сковорода довгий час працював приватним учителем і наставником, зокрема в родині поміщика Степана Томари. Таку діяльність неможливо успішно здійснювати без ґрунтовного знання класичних мов. Ймовірно, саме під час викладання він удосконалював свої знання або навіть раніше навчався за допомогою приватних педагогів. У Харківському колегіумі, де латина була мовою викладання, Г. Сковорода теж працював викладачем. Неможливо якісно викладати предмет без досконалого володіння мовою навчання. Його впевнене знання латини підтверджується творами, листами та біографічними

фактами. Навіть якщо б він не навчався в Києво-Могилянській академії, оточення, подорожі й самоосвіта забезпечили Сковороді достатньо можливостей для глибокого освоєння цієї мови. Можна припустити, що оригінали його текстів могли бути створені латиною – мовою, яка домінувала у бароковій культурі того часу, а тексти іншими мовами стали результатом пізніших перекладів з оригінальних латиномовних творів Сковороди.

Грецька мова була менш поширеною, ніж латинь, але її можна було опанувати навіть за межами Києво-Могилянської академії. У православному середовищі її знання вважалося ознакою престижу і було необхідним для читання святоотцівських творів в оригіналі. Г. Сковорода міг знайти наставників серед освіченого духовенства. Під час своїх подорожей Європою, роботи в Токайській комісії та життя в Україні він мав можливість контактувати з представниками активних грецьких громад і торгівельних мереж, що сприяло вдосконаленню знань мови. Той факт, що пізніше Сковорода викладав грецьку мову в Харківському колегіумі (1759–1764), свідчить про його значні компетенції в цій сфері. Для викладання мови йому потрібно було знати її на високому рівні, незалежно від того, як саме він опанував її спочатку.

Якщо припустити, що Г. Сковорода не отримав фундаментальної освіти в Києво-Могилянській академії, він все ж мав інші можливості для вивчення давньоєврейської мови (іврит), хоча вони і були більш обмеженими, ніж для латини чи грецької. У XVIII ст. іврит не був поширеним, але граматики та словники могли бути доступні в монастирських бібліотеках чи приватних збірках поміщиків, у яких він працював учителем або зупинявся. Освітні системи для євреїв у Російській імперії були ізольованими, проте Г. Сковорода міг спілкуватися з окремими євреями, які прийняли християнство, чи людьми, зацікавленими в єврейській культурі та мові. Перебуваючи у Центральній Європі (зокрема, в Угорщині та Австрії), він міг ознайомитися з містичними ідеями, такими як пієтизм, де вивчення Старого Завіту мовою оригіналу мало велике значення. Виняткові лінгвістичні здібності та релігійний інтерес до Святого Письма допомогли йому оволодіти івритом навіть поза межами формальної освіти. Сковорода вивчав Біблію не лише за грецьким перекладом (Септуагінта) чи латиною (Вульгата), але й звертався до масоретського тексту Старого Завіту давньоєврейською мовою. Його метод символічної герменевтики, де кожна літера або слово мали прихований сенс, вимагав глибокого знання оригінальних текстів. Хоча рівень його воло-

діння івритом важко точно оцінити сучасними мірками, дослідження свідчать про достатнє знання для використання у науковій та філософській роботі. Він не писав великих текстів на івриті, але часто використовував окремі слова чи поняття з цієї мови для аналізу біблійних текстів. Багато ранніх біографів стверджують, що у подорожах Сковорода носив із собою Біблію івритом і користувався нею як джерелом мудрості. Отже, його знання івritу було головним чином академічним і теологічним, що дозволяло працювати з текстами оригіналу, а не розмовним – адже ця мова використовувалась тоді лише у вузьких літургійних або спеціалізованих колах.

Церковнослов'янська мова була важливою складовою культури православного українського суспільства XVIII ст. Можливості її освоєння значно перевищували можливості вивчення класичних мов чи івritу та виходили за межі навчання в Києво-Могилянській академії. У сільських школах або з приватними вчителями (дяками) церковнослов'янська мова викладалася як базова складова грамотності і богослужбової традиції. З ранніх років Г. Сковорода був тісно пов'язаний із церквою. У шістнадцятирічному віці він став співаком придворної капели в Санкт-Петербурзі, де для участі у богослужіннях і співі була необхідна глибока обізнаність з церковнослов'янською мовою та розуміння текстів. Це була інтенсивна мовна практика. Глибока віра Г. Сковороди проявлялася через його регулярне відвідування церковних служб. Активна участь у літургійному житті забезпечувала постійне занурення у церковнослов'янський лексикон та граматику.

Як і з іншими мовами, він міг поглиблювати свої знання самостійно, читаючи богослужбові книги, твори святих отців та граматичні посібники. Пізніше, працюючи викладачем у Харківському колеґіумі, Г. Сковорода використовував церковнослов'янську мову як основу для викладання піітики та інших дисциплін, що вимагали ґрунтового знання мови. Таким чином, видатна особиста обдарованість, соціальне середовище, практика подорожей і наполеглива самоосвіта дозволили Г. Сковороді опанувати церковнослов'янську мову і низку інших без потреби у формальному дипломі Києво-Могилянської академії.

Таким чином, постать Г. Сковороди оповита чималою кількістю міфів і легенд, які створюють загадковий образ мудреця, чие життя наповнене символізмом і незвичайними подіями. І його смерть, як і життя, огорнута міфами. У народних уявленнях він постає як мандрівний філософ і духовний шукач, що відкидає матеріальне заради свободи духу. Це зробило його культо-

вою фігурою і невід'ємною частиною української культурної спадщини.

Як наголошує український філософ Микола Шлемкевич, «життя народу тягле, тож народження сучасної української людини мусимо шукати при смертному ложі людини другої української держави. Оця горда, самовпевнена колись, провідна козацька верства, козацька старшина, що залюбки запалювала люльки об пожарища Цареграду, а оформившись, підорвала тодішню, справді великодержавну Польщу; бундючна, навіть свавільна, але сильно провідна верства другої держави – тепер догоряла в тихих хуторах, осторонь великих доріг історії. Найбільшою журою тієї верстви стало: – А що ми б покушали, матушка? – Так розкладалась та провідна верства в житті старосвітських поміщиків... Інша частина тієї провідної верстви не могла заспокоїтися таким животінням. Вона виходила на биті шляхи історії, а що на них не було вже українських поїздів, вона присідала до нових, російських імперських возів. При всій любові та при всьому прив'язанні до України, її звичаїв і народної культури, ті люди все ж вліталися в нове життя, тоді ще духовно непідрізаної, молоді, повної розгону російської імперії. Для упрощення назвімо цей тип гоголівською людиною... Можемо розрізнати ще й інший тип людини, що склався в період розвалу другої держави. Та людина не могла знайти собі місця у новому світі. Але вона не могла також вдовольнитися тільки біологічним існуванням старосвітського поміщика. І коли до типу пристосованця, іноді проти волі, до нової імперії взяли ми для спрощення прізвище геніального представника того типу, то й цей новий також мав геніального висловника в особі й життєвій поставі Григорія Сковороди. Це глибокий людський тип, що не прийняв нової російської дійсності, але й не знизився до рівня старосвітського поміщика. В своїй душі, в самовдосконаленні шукав він нового, кращого світу. Назв'ємо його знову для упрощення сквородянським типом, сквородянською людиною. Ми досі хилимо чола перед душевною чистотою і глибиною тієї людини. Ми називаємо Сковороду українським Сократом. Однак мусимо добре пам'ятати одне: – велику різницю між двома моралістами. Сократ проповідь моральної відбудови й очищення виніс на атенські базари, 75 і протиставив її мужньо й отверто панівній тоді софістиці. Він смертю заплатив свою мужність. Сковорода з своєю правдою жив на затишних пасіках поміщиків, здалека від широких шляхів і їх сутолоки. Тому Сократ і його вчення означають початок нової духовності Геллади, тоді як Сковорода при всій шляхетності й величчї означає кінець епохи, а не початок нової» [8, с. 17–20].

У радянську епоху образ Г. Сковороди було значною мірою спотворено та спрощено, пристосовавши його до вимог комуністичної ідеології й атеїстичної пропаганди. Постать філософа подано як символ «народного» мислителя, близького до трудящих, тоді як його глибока релігійна та містична складова, а також українська національна ідентичність залишалися або замовчаними, або свідомо викривленими. Хоча Г. Сковорода виступав проти офіційної церкви та викривав лицемірство серед духовенства, у своїй суті він був людиною глибоких християнських переконань і теологом. Однак радянська пропаганда намагалася представити його як переконаного атеїста або антиклерикала, який протистояв «темряві» церкви, що спотворює реальний зміст його поглядів. Твори, авторство яких приписується Г. Сковороді, наскрізь пронизані біблійними алюзіями та християнською етикою. Водночас у радянській системі їх інтерпретували виключно в контексті матеріалістичних уявлень. Було створено образ вихідця з народу, що висловлює прагнення простих людей і бореться за їх соціальне визволення. При цьому акцент робився на його скромності, мандрівному способі життя та відмові від кар'єрних амбіцій як формі протесту проти експлуатації. Усе це робилося з метою включення Г. Сковороди до пантеону «прогресивних» діячів культури, які, на думку радянських ідеологів, передбачували засади комунізму.

Насправді ж Г. Сковорода був представником української культурної традиції та козацького бароко. У радянському ж трактуванні його творчість надмірно узагальнювали та інтегрували в рамки «загальноруської» культури, мінімізуючи або повністю ігноруючи його українську національну приналежність. Християнська етика Г. Сковороди, заснована на концептах самопізнання та пошуку внутрішньої гармонії («сродності»), була зведена до примітивних соціальних чи педагогічних лозунгів. Його ідеї про «сродну працю» тлумачилися як заклик до праці задля суспільного блага, одночасно ігноруючи первинний індивідуальний аспект цих переконань – духовне самовдосконалення через пізнання власної природи. Таке викривлення призвело до того, що для кількох поколінь Г. Сковорода сприймався як просвітитель-демократ і атеїст, але не як релігійний мислитель, яким він був за своєю суттю відповідно до його творів.

Висновки. Сучасна література використовує термін «апокриф» для означення авторського, неканонічного бачення життя філософа. Апокрифічними оповіданнями про Г. Сковороду називають численні народні легенди, перекази та художні твори, які не мають документального підтвердження або суперечать офіційній біографії, але доповнюють його образ як народного свя-

того та мудреця. Такими можна назвати сюжети, що побутують в усній традиції, де Сковорода постає як чудотворець, провидець або людина, наділена надприродною мудрістю. Зокрема, відомі перекази про те, як він «передбачив» власну смерть і сам викопав собі могилу (хоча цей факт має часткове біографічне підґрунтя, він часто обростає легендарними деталями). Короткі оповіді про зустрічі Сковороди з царями (наприклад, з Катериною II), де він демонструє свою незалежність і зневагу до чинів. Більшість таких діалогів (зокрема знаменита відмова йти на службу) часто вважаються легендарними нашаруваннями. Такі тексти зазвичай протиставляються «канонічному» життєпису, написаному його учнем Михайлом Ковалинським.

Значна частина відомої біографії Григорія Сковороди має ознаки апокрифічності, будучи легендами, а не документально підтвердженими фактами. Життя філософа розглядається як свідомий акт «творення себе», де межа між реальністю та філософським міфом розмита, що вимагає критичного переосмислення традиційних біографічних свідчень. Сьогодні перед дослідниками стоїть завдання деміфологізації його біографії. Для цього необхідно критично аналізувати доступні джерела, щоби виокремити достовірні факти від численних нашарувань і легенд, що виникли пізніше.

Література

1. Аркас М. М. Історія України-Русі. Вступне слово і коментарі В. Г. Сарбея. Київ : Вища школа, 1990. 456 с.
2. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Харків : Держвидав України, 1926. 397 с.
3. Петров В. Особа Сковороди. Розвідки. Т. 3. Київ : Темпора, 2013. С. 1448–1553.
4. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. За редакцією професора Леоніда Ушкалова. Харків-Едмонтон-Торонто : Майдан ; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.
5. Сошніков А. О. Григорій Савич Сковорода та тип «сковородинівської людини» як форма духовного усамітнення від імперської колоніальної дійсності. Григорій Сковорода і ми українці: диво першого кроку і сила ініціативи: колективна монографія / За заг. ред. Ю. Бойчука, М. Култаєвої. Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2023. С. 64–80.
6. Срезневський І. Майоре, майоре! : оповідання з життя Г. Сковороди. Ред. і вступ. ст. А. Ковалівського. Харків : Кооперативне вид-во «Рух», [1930]. 120 с.
7. Ушкалов Л. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. Вид. 2-е. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 368 с. Серія «Постаті культури».
8. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Нью-Йорк: Життя і мислі, 1954. 158 с.

Анотація

Сошніков А. О. Оповіді про життєтворчість Григорія Сковороди як апокриф: ревізія біографічних свідчень. – Стаття.

У статті розглядається життя Григорія Сковороди, ключової постаті в українській філософії, чия біографія оповита міфами та апокрифічними легендами. У ній обговорюється, як усні перекази та анекдотичні розповіді сприяють часто спотвореному образу його життя, ускладнюючи пошук точного історичного зображення. У тексті наголошується на тому, що багато уявлень про життя Сковороди, такі як романтизоване зображення його як мандрівного філософа, нехтують складнішими реальностями, включаючи його конфлікти з церковною та світською владою. Незважаючи на те, що він жив у часи, коли його праці не публікувалися та поширювалися переважно в рукописному вигляді, вплив Сковороди зберігається через традиції, встановлені його учнями, зокрема Михайлом Коваленським, автором значної біографії, що переплітає фактичний зміст з ідеалізованими зображеннями. Складність його виховання, філософських позицій, літературного внеску та історичного контексту, що розвивається, навколо його спадщини ілюструють портрет, який відображає містику, що його оточує, та спонукає до переоцінки його культурного значення. Дослідження життя Григорія Сковороди втілює складне поєднання міфів, історичного наративу та особистої філософії, що визначає його спадщину. Хоча стаття окреслює складнощі, що оточують його біографію, вона зрештою вимагає багатовимірного підходу до його вчення, який виходить за рамки апокрифічних оповідей. Критично розглядаючи як документальні свідчення, так і популярні перекази, вчені можуть сприяти цілісному розумінню Сковороди як мислителя, чії ідеї продовжують резонувати в Україні та за її межами. Крізь цю призму ми бачимо Сковороду не лише як філософа свого часу, а й як позачасового шукача істини, ідентичності та внутрішньої гармонії.

Ключові слова: апокриф, життєтворчість, Сковорода, філософія, історичний ревізionaлізм, наукова ревізія.

Summary

Soshnikov A. O. Stories about the life-creation of Hryhoriy Skovoroda as apocryphal: a revision of biographical evidence. – Article.

The article delves into the life of Grigory Skovoroda, a pivotal figure in Ukrainian philosophy whose biography is shrouded in myths and apocryphal legends. It discusses how oral traditions and anecdotal accounts contribute to an often distorted image of his life, complicating the pursuit of accurate historical depiction. The text emphasises that many perceptions of Skovoroda's life, such as the romanticized portrayal of him as a wandering philosopher, neglect more complex realities, including his conflicts with ecclesiastical and secular authorities. Despite living during a time when his works were unpublished and primarily circulated in manuscript form, Skovoroda's influence endures through traditions established by his students, particularly Mikhail Kovalensky, who authored a significant biography that interweaves factual content with idealized depictions. The complexities of his upbringing, philosophical stances, literary contributions, and the evolving historical context surrounding his legacy illustrate a portrait that both reflects the mystique surrounding him and urges a reevaluation of his cultural significance. The exploration of Grigory Skovoroda's life encapsulates the intricate blend of myth, historical narrative, and personal philosophy that defines his legacy. While the article outlines the complexities surrounding his biography, it ultimately calls for a multidimensional approach to his teachings that goes beyond apocryphal accounts. By critically engaging with both documented evidence and popular lore, scholars can foster a holistic understanding of Skovoroda as a thinker whose ideas continue to resonate within and beyond Ukraine. Through this lens, we recognize Skovoroda not just as a philosopher of his time but as a timeless seeker of truth, identity, and inner harmony.

Key words: apocrypha, life-creation, Skovoroda, philosophy, historical revisionism, scientific revision.

Дата надходження статті: 14.11.2025

Дата прийняття статті: 25.11.2025

Опубліковано: 30.12.2025